

ТРАНЗИЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Висвітлюються проблеми теоретичної інтерпретації тенденцій змін у пострадянському культурному просторі. Основна увага приділяється проблемі методологічної адаптації у вітчизняній гуманітаристиці провідних парадигм описування глобальної сучасності.

Ключові слова: транзит, транзитологія, культурна політика, транскультура.

Освещаются проблемы теоретической интерпретации тенденций изменений в постсоветском культурном пространстве. Основное внимание уделяется проблеме методологической адаптации в отечественной гуманитаристике основных парадигм описания глобальной современности.

Ключевые слова: транзит, транзитология, культурная политика, транскультура.

Problems of theoretical interpretation of tendencies of changes in Post-Soviet cultural space are covered. The basic attention is given to a problem of methodological adaptation in domestic humanities the basic paradigms of the description of the global present.

Key words: transit, transitologi, cultural police.

Неоднозначність словосполучення «культурна політика» надає широкий простір для його інтерпретацій. Загалом «політизація» в сприйнятті будьяких соціальних явищ найчастіше виникає під час втрати суспільством чітких уявлень про норми соціального порядку і як наслідок — глибоких ментальних і соціальних зрушень. Оскільки ж причини і масштаби подібних змін у кожному конкретному випадку є специфічними, використання типових теоретичних концептів для їх характеристики приховує небезпеку викривлення сутності процесу. Це стосується в першу чергу категорій зі словника глобалістики, яка претендує на роль однієї з універсальних парадигм осмислення сучасності. До таких слід віднести і поняття «транзит». За його допомогою, зокрема, визначається характер змін упродовж останніх десятиліть у східноєвропейських країнах, зокрема тих, що набули своєї політичної самостійності після розпаду СРСР.

Транзитивні процеси вважаються одним з найскладніших об'єктів дослідження, що стало причиною виділення окремого напрямку в економічній теорії, політології та соціології. Водночас культурний аспект у працях представників цих наук є лише ілюстрацією до загальнотеоретичних тез та висновків. Проблеми цивілізаційного транзиту України вже порушувалися в працях

політологів, найцікавішими серед них видаються праці Т. Кузьо, А. Колодій, В. Полохало, О. Романюка, О. Фісуна. З числа вітчизняних дослідників соціальних проблем демократичного транзиту варто було б згадати праці І. Кононова, Н. Паніної, Л. Бевзенко, О. Мусієздова, Д. Черняк. Деякі важливі аспекти культурних змін у вітчизняній культурі в глобалізаційному аспекті визначали Є. Бистрицький, О. Гриценко, М. Рябчук, В. Шейко, В. Фадєєв. Метою роботи є уточнення теоретичних підходів до усвідомлення культурної динаміки в сучасній Україні та культурної політики як її складової в контексті теорії транзиту.

Зважаючи на те, що транзит та трансформація вживаються як еквівалентні категорії, варто звернути увагу на їх зміст. Поняття «транзит», зазвичай використовується як спеціальне поняття, пов'язане з транспортними операціями (переміщення або перевезення чого-небудь без зупинки на проміжному пункті). Стосовно соціального аспекту транзиція означає перехід від одного стану в інший, тобто певні соціальні зрушення, які характеризуються надзвичайною динамічністю і неусталеністю. Транзитивний означає проміжний, перехідний, не встановлений, змінний. Транзитивне суспільство є суспільством, яке перебуває в стані зміни або «перехідному стані». Саму динаміку можна охарактеризувати через тривалість та спрямованість, що надає уявлення про ступінь визначеності суспільства як у часі, так і в просторі. Тобто йдеться про певний статус суспільства в контексті загальноісторичних змін. Практика застосування цього слова щодо соціалістичних країн пов'язана з виникненням проблем у темпах їх розвитку наприкінці 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. та моделюванням шляхів їх вирішення [1]. У зв'язку з цим виникло поняття «перехідний період», яке стало, з одного боку, основою численних концепцій глибинних перетворень від реформаційних на кшталт «радянської перебудови» до радикальних — демонтажу соціалізму. Намагання усвідомити неklasичні шляхи до демократії та ринкової економіки в контексті закономірностей модернізації привело до появи транзитології.

Транзитологія, така само як і глобалістику, навряд чи можна вважати науками у звичному розумінні цього слова. Від початку обидві сфери знання були задані практикою аналізу змін, що відбувалися в інституціональних аспектах економіки та політики. Ідея транзитології мала декілька етапів становлення, які відрізняються не лише змістом самих ідей, а й контекстом, у якому вони формувалися. У середині ХХ ст. — це, перш за все, теорії модернізації, побудовані на аналізові процесів пошуку ефективної моделі оновлення країн, що програли в Другій світовій війні, а також колишніх колоній. У результаті виникла політико-теоретична конструкція соціально-політичних світів: першого (класично ка-

піталістичного), другого (комуністичного), третього (країн, що розвиваються). Виникає ідея пошуку «третього шляху» розвитку, зокрема на основі власних традицій, а не через адаптацію перевірених капіталістичних чи соціалістичних рецептів. Разом з тим виявляються феномени локальності, невизначеності, «іншого» тощо. Наприкінці 80-90-х рр. ХХ ст. модернізація стала предметом жорсткої критики постмодерністами, які створили передумови для поширення ідей неомодернізації, національної самобутності. Наявність, невідповідність теоретичних побудов та практики стимулювала пошук компромісу, яким стала, наприклад, ідея глокалізації, що мала довести можливість суміщення загальноісторичного та локально-унікального. Транзитологія так чи інакше спирається на основні соціальні ідеї ХХ ст., але залишається досить вільною від будь-яких методологічних забов'язань, демонструючи вільну траєкторію пошуку пояснювальних моделей суспільних змін. Отже, транзитологія є міждисциплінарною сферою знань з очевидною домінантою економічної та політологічної проблематики. Це має своїм наслідком певну схематизацію й інших процесів, що відбуваються в менш інституціалізованих сферах. Макрорівень має зворотну сторону: ризик помилкової оцінки ситуацій, що складаються на мікрорівні.

Власне однією із загроз у перехідних процесах, на думку П. Штомки, виявляється «цивілізаційна некомпетентність», яка реалізується на низовому рівні і тому не знаходить місця в панорамних нарисах глобальної цивілізації. Це те, що залежить від ціннісних настанов, звичок, побутових норм, ментальних стереотипів, специфіки середовища — словом усе те, що не є об'єктивним, а демонструє розмаїття суб'єктивних практик. На цьому тлі П. Штомка формулює концепцію «культурної травми», як дослідження дисфункціональних наслідків соціальних змін. Саме по собі звернення дослідника — соціолога до проблем культури (правил, цінностей, норм, символів) є доволі симптоматичним, як і актуалізація психологічних аспектів діяльності (мотивів, намірів, настанов). Загалом, це означає поступовий відхід від «жорстких» об'єктивістських соціальних схем на користь гнучких моделей мінливих процесів. Замість однозначності раціоналізованих реконструкцій діяльності пропонується більш «людяний» її образ. Власне, наголос робиться на культурній зумовленості діяльності, яка у свою чергу є детермінантом культури. Культурологічна перспектива аналізу соціальних змін надає можливість привернути увагу до ситуативності, унікальності, індивідуальності не як фону закономірності, а як суттєвого чинника, що визначає зміст суспільних процесів. Традиційна увага до економічних та політичних інституцій ви-явилась надмірною у зв'язку з тим, що не завжди виправдовувались очікування ефективності їх діяльності. З іншого

боку, самі інститути (політичні режими, держава, ринок) є залежними від культурно середовища, у якому вони функціонували. Кожне середовище має не лише унікальну формальну організацію, а й приховані, але сутнісно важливі чинники впливу. До того ж воно є результатом і учасником міжнародних взаємодій. У теорії П. Штомки культура має подвійне значення: як середовище змін і як об'єкт змін.

«Травматична ситуація (подія) може бути визначена як стан напруження, пов'язаний з конкретними соціальними змінами. Така соціальна зміна має чотири характеристики а) неочікуваність та швидкість; б) радикальність, глибину, всебічність, що зачіпають основи; в) в неї є джерела — вона сприймається як екзогенна, така що прийшла ззовні, як щось таке, на що ми самі не впливали, а якщо й впливали, то несвідомо; г) вона сприймається в певному розумовому контексті як щось неочікуване, непередбачуване, дивне, шокує, відразливе»[8]. Травма має реальну основу, але не виявляється до тих пір, доки її не визначать. Однак визначення відбувається на певному ґрунті: через добір значень, представлених у певній культурній системі. З трьох видів травм: біологічної, соціальної та культурної, — П. Штомпка звертає увагу на останню як найважливішу, оскільки вона зачіпає саму тканину культури, демонструє найбільшу інерцію та впливає на колективну свідомість триваліше за інших. Розглядаючи культуру як світ колективно визначених символів та сенсів, дослідник моделює культурну травму як руйнування звичного порядку змістів. Тобто символи мають змісти, відмінні від звичних, цінності втрачають цінність, зникає довіра, руйнується віра. Зрештою все це спричиняє кризу колективної ідентичності. Намагання її відбудувати або сконструювати знову і є очевидною ознакою та проявом культурної травми. П. Штомпка акцентує увагу на тому, що самі культурні незбіги та невідповідності стають травматичними, коли сприймаються як такі, що потребують нормалізації. В цьому сенсі серед найвразливіших і водночас здатних до успішної адаптації до нових ситуацій є групи, що мають найбільший соціальний капітал, наприклад, освічені верстви населення. Реінтерпретація травматичних подій є однією з ефективних стратегій подолання їх наслідків. Цю модель цілком можна використати для аналізу практики застосування транзитологічних категорій, як таких, що мають травматичний підтекст.

Трансформація зазвичай використовується як варіант перекладу слова «транзиція». У буквальному сенсі слова її можна тлумачити як зміну форми або перехід від однієї форми до іншої. Синонімічними до нього є такі слова: перетворення, видозміна, модифікація, варіація, версія; переворот, переміна, ломка, переродження, метаморфоза, перевтілення, перелом, перебудова, пе-

регляд, перехід тощо. При цьому передбачається наявність більш-менш усталеної форми, здатної змінюватися. Щодо суспільної трансформації передбачається, що «... суспільство розвивається через зміну певних «форм», тобто певних стабільних, базових, важливих і складних, якісно визначених станів. Передбачається, що, «...форма зберігається під час численних і різноманітних змін, саму форму змінити вкрай важко. Форма суспільного устрою сприймається як стабільний та стійкий порядок того чи іншого суспільства» [5]. Очевидно, що аналогічним чином можна моделювати й культурний порядок.

Отже, використовуючи поняття «транзиція» та «трансформація» щодо певних культурно-історичних подій, ми вільно чи мимовільно обираємо певну позицію щодо їх сприйняття. Транзиція передбачає дистанційованість від предмета аналізу, що надає можливості моделювати макропроцеси, зазвичай дотримуючи методів порівняльного аналізу. Трансформація — це, радше, погляд із середини, який передбачає можливість моделювання змін на макрорівні, виходячи з аналізу унікальності ситуації. Тобто обидва поняття визначають різні рівні та, відповідно, різні способи конструювання змістів. Але труднощі перекладу в такому разі передбачають і можливість виникнення смислових фантомів: політико-історичних конструкцій, які є наслідком імпорту понять, а не змістів. Ідеться про саму методологію наукової діяльності та її відповідність предмету дослідження. У зв'язку з цим варто звернути увагу не лише на історичний контекст суспільних змін у пострадянських країнах, а й на метаморфози в пострадянських соціально-гуманітарних науках, покликаних дати певну «картину» змін.

Аналізуючи практику використання слова «трансформація» в сучасних суспільних науках, вітчизняний дослідник О. Мусієзов звертає увагу на неоднозначність ситуацій, які оцінюються за його допомогою. Проблема, яка виявляється однією з центральних в усвідомленні характеру і масштабу трансформаційних перетворень, пов'язана з відсутністю чітких критеріїв їх розрізнення від «нормальних» змін. За відсутності об'єктивних даних для адекватної оцінки змісту соціальних процесів вони стають приводом для їх інтерпретації тими, хто має певний кредит суспільної довіри, тобто тих інституцій, які володіють символічним капіталом. Розглядаючи наукові та ідеологічні джерела інформації про суспільні перетворення, автор дійшов висновку про те, що «...не наукові спостереження слугують джерелом для висновку про трансформацію, а навпаки, сама тема трансформації стимулює спеціальні дослідження» [5]. Звертаючись до ідеологічної інтерпретації ідеї трансформації, дослідник пише про неї як про конструкцію, яка має «легітимуючий зміст щодо форм описування, в яких вона використовується» [5] Тобто ідея трансформації, будучи вписаною

в контекст певної ідеологічної системи, позбавляється критики (зокрема наукової) і стає пояснювальним риторичним прийомом, який не тільки припускає, а й передбачає оціночні характеристики всього, що відбувається. Загалом, на думку дослідника, незалежно від змісту та контексту трансформація дозволяє «легітимізувати соціальний капітал».

Прикладом цього є феномен культурології, який став одним із символів змін у радянській науці епохи кінця соціалізму. Процеси, що відбувалися в цей час у сфері вітчизняних *humanities*, зазвичай розглядаються як рух до «цивілізованих» стандартів «західного світу» (Європи та США). Це була спроба надолужити ті прогалини в науковій теорії та практиці, які накопичилися за роки методологічної самоізоляції представників радянських соціальних наук. Але, як виявилось, «модернізація» науки стала не просто складним, внутрішньо суперечливим процесом, а й таким, що не передбачає якогось однозначного завершення. Однією з причин цього є завищені очікування щодо «норм» західного світу загалом і науки зокрема, що мало наслідком певну їх міфологізацію та ритуалізацію. З іншого боку, в другій половині ХХ ст. «західні» методологічні стандарти переживали чергову хвилю парадигмальних змін, які, власне і визначали нові горизонти наукових рефлексій. Пострадянську «наукову реформацію» умовно можна розглянути у двох аспектах: на початку 90-х рр. ХХ ст. вона фактично звелася до поверхового запозичення «модних» концепцій глобального моделювання: десятиліття потому — до спроб глибшого, але конкретнішого (вузького) використання окремих технологій виробництва гуманітарного знання. Культурологія стала одним з тих «ментальних полігонів», які вибудовувалися відповідно до провідних наукових тенденцій, але на власному теоретичному ґрунті та традиціях.

Найактивнішим періодом інституціоналізації культурології в пострадянських країнах, зокрема в Україні, припав на 90-ті рр. ХХ ст. До цієї теми автор уже звертався в попередніх дослідженнях [2,3,4,6]. Напрямок розширення соціальних функцій культурології — від освітньої до наукової форм — залишає широкий простір для інтерпретацій її джерел та пошуків змістового підґрунтя, зокрема може свідчити про соціальну ангажованість самого «проєкту». Звичайно ж, формалізація ідеї науки про культуру наприкінці ХХ ст. свідчить не стільки про якісь якісні зміни в самому феномені, скільки про зміну в ставленні до нього в ширшому контексті назрілих соціальних проблем. Сьогодні, майже двадцять років після того, як культурологія була офіційно визнана в пострадянських країнах, актуальною залишається проблема її методологічної атрибуції. Серед численних спроб визначити специфіку нової наукової галузі звернемо увагу на ті, в яких культурологію пропонується сприймати як унікальний інтелектуальний, навіть духовний продукт, що відображає

своєрідність російської гуманітарної традиції. Тобто культурологія має виглядати як суто національне надбання, як специфічний феномен, який не має прототипів у «західній» науці. У такому вимірі вона постає парадоксальним феноменологічним способом концептуалізації культурних проблем, але без будь-якого зрозумілого теоретичного підґрунтя. Фактично йдеться про своєрідну «консервацію ментальної екзотики» з її містифікованими традиціями пізнання, в яких мова науки є лише даниною необхідності підтримки відповідної комунікації. Децю іншим за своєю спрямованістю є варіант презентації культурології як національного варіанта «культурних досліджень», які, як і інші новації, спричинили перегляд уявлень про межі наукових дисциплін та їх теоретико-методологічні основи, що оцінюється сьогодні як «культурний поворот» у науці в другій половині ХХ ст. Зважаючи на особливості функціонування концепту культурологія в публічному, спеціальному та теоретичному дискурсах України й інших країн СНД можна сформулювати висновок про незавершеність формування культурологічної парадигми в пострадянському культурно-інформаційному просторі. Власне реальність культурології доводиться в першу чергу існуванням відповідної наукової та освітньої інфраструктури. Культура як предмет дослідження та популяризації не є новим, але стає все актуальнішим. Не в останню чергу це відбувається завдяки інтелектуальним зусиллям освітян та науковців, які в такий спосіб реалізують свій інтелектуальний капітал. Те ж саме стосується понять трансформація і транзиція та похідних від них. Ступінь їх реальності не в останню чергу є результатом певного дискурсу, в контексті якого стає помітною проблема культурної політики.

Як уже зазначалося, транзиція передбачає зміну певного суспільного устрою на інший. Але ж наявний результат перехідних процесів у країнах Східної Європи загалом і в Україні зокрема є надзвичайно неоднозначним. Навіть користуючись загальними висновками зарубіжних експертів та міжнародних організацій, наприклад, про ступінь незалежності української держави і її місце в міжнародній політиці, про демократичність сучасного українського політичного устрою або про перехід до ринкових відносин, усе ж доводиться констатувати, що існуючий суспільний лад лише фрагментарно нагадує розвинене ліберально-ринкове суспільство західного типу. Правомірним є питання про реалістичність перспективи досягнення Україною тих стандартів, які влада декларує як мету всіляких перетворень. Ця проблема, на наш погляд, виходить за межі технологічних питань прагматичного моделювання локальних реформ. Її вирішення, безумовно, пов'язане зі ступенем урахування у поточній політичній практиці тієї ірраціональної складової громадського життя, яку визначають поняттям «духовність» або рівнозначним йому — «духовні цінності». Складність

полягає в тому, що цінність є категорією, яка передбачає надзвичайно широкий спектр тлумачень — від містичних та філософсько-релігійних до інструментальних та функціональних. Не втручаючись у теоретичну дискусію з цієї теми, все ж зазначимо, що поняття духовність, якщо йдеться не про абстрактне її моделювання, а про реальну практику існування, можна пояснити як екзистенційні переживання певної колективної самотності. Тобто в такому разі духовність має сприйматись як певне коло символів, ідей, категорій, що забезпечують ментальний комфорт і складають основу індивідуального та колективного самоусвідомлення.

У контексті культурної політики, поняття духовність може бути операціоналізоване як культурна самореалізація в розмаїтті існуючих цивілізаційних стандартів. Очевидно, що серед умов успішності переходу від одного типу суспільних відносин до інших є усвідомлення цивілізаційного орієнтира та добір ефективного інструментарію, відповідного традиціям певного культурного середовища або соціально-культурній ситуації, у якій перебуває суспільство. Отже, йдеться, по суті, про культурну політику як про засіб модернізації аксіологічного порядку при збереженні балансу інтересів різних соціальних груп через стимулювання прийнятних духовно-ціннісних та соціонормативних змістів і форм колективної та індивідуальної ідентичності. Офіційний дискурс «культурної політики» в Україні свідчить на користь контраверсійності культурних і цивілізаційних процесів в Україні. Поки що вона лише символічно зазначає місце держави в процесах моделювання певної ціннісної парадигми. Існуючі концепції та програми є підставою для висновку про те, що культурна політика — лише проект модернізації системи духовних пріоритетів суспільства. Отже, сучасна державна українська культурна політика анонсує не стільки транзитивну, скільки трансформаційну перспективу. У подальшому варто було б розглянути доцільність застосування транзитивної парадигми щодо конкретних ідеологем сучасної української культурної політики.

Список літератури

1. Бек У. Что такое глобализация? / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника; общая редакция и послеслов. А. Филиппова. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — С. 304.
2. Кравченко О.В. Проблеми наукової інституалізації культурології / О.В. Кравченко // *Культура України: зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип.27. — С. 48–56.
3. Кравченко О.В. Транзитарна парадигма культурології / О. В. Кравченко // *Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип.26. — С. 96–106.
4. Кравченко О.В. Культура як предмет наукової концептуалізації в кон-тексті глобалізації / О. В. Кравченко // *Культура України:*

- зб. наук. пр. Вип. 28./ Харк. держ. акад. культури; відп. ред. В. М. Шейко. — Х. : ХДАК, 2009. — С. 37–49
5. Мусиездов А. Трансформация: Методологическая перспектива // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. — С. 67 — 71.
 6. Шейко В. М. Культурологічні трансформації в сучасній Україні: стан та перспективи / В. М. Шейко, О. В. Кравченко // Культура України: зб. наук. пр. — Х. :ХДАК,2009. — Вип.26. — С. 5–16.
 7. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.
 8. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Соц. исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16.

Надійшла до редколегії 15.12.2010 р.